

انسان شناسی شهری

- عنوان اثر: انسان شناسی شهری
- نویسنده: ناصر فکوهی
- تهران: ۱۳۸۶
- نشر نی، ۶۰۸ صفحه
- سحر جعفر صالحی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

«انسان شناسی شهری در ایران به مثابه شروع فرایندی که در کشورهای اروپایی و امریکایی نزدیک به دو دهه از عمر آن می گذرد، نخستین نشانه‌های ظهور خود را در حوزه ی دانشگاهی [و از سال ۱۳۷۸ به بعد] متبلور ساخت» (ص ۳۲۰). در این میان، ناصر فکوهی به حق پرکارترین محقق انسان شناسی در ایران است که بخصوص نقش زیادی در شکلگیری و رشد انسان شناسی شهری در حوزه آکادمیک کشور داشته است. ملاحظه ی قابلیت‌های کتاب «انسان شناسی شهری» در اثبات این ادعا کافی است. این اثر در کنار «تاریخ اندیشه و نظریه‌های انسان شناسی» یکی از دو کتاب مهم و تاثیرگذار فکوهی در دانش انسان شناسی ایران بوده است که هر کدام از آنها تاکنون چندین بار تجدید چاپ شده است. «انسان شناسی شهری» کاملترین منبعی است که در حال حاضر درباره این حوزه در ایران وجود دارد؛ جامعیت این کتاب تا آنجاست که به عنوان منبع درسی نه تنها دانشجویان انسان شناسی، بلکه همچنین جامعه شناسی، شهرسازی

انسان شناسی شهری به عنوان یکی از زیر شاخه‌های اصلی انسان شناسی فرهنگی به دنبال تحولات و دگرگونی‌های پس از جنگ جهانی دوم پدیدار شد. در این دوره که کشورهای توسعه یافته با رشد گسترده شهرها به سبب وضعیت اقتصادی- سیاسی جدید روبه رو شده بودند، شاهد بی نظمی‌های اجتماعی و شکل گیری خصوصیت فرهنگی تازه ای شدند. تغییر و تحولات بوجود آمده در حیطه زندگی اجتماعی- فرهنگی شهرهای مدرن توجه انسان شناسان را به خود جلب کرد. به این ترتیب، رویکردهای فلوکوریک و استعماری انسان شناسی جای خود را به رویکردی فرهنگی سپردند که در آن بر نقش فرهنگ در کل روابط اجتماعی تاکید می شد. در یک تغییر اساسی انسان شناسی به مفهوم فرهنگ در هر جایی که بتوان شاهد تمرکزها و مشکلات فرهنگی بود، پرداخت و به این ترتیب حوزه جغرافیایی مطالعات آن که شامل اقوام ابتدایی و بومی می شد به جوامع پیچیده شهری گسترش یافت.

مشخص، که تمرکز جمعیتی نسبتاً پایداری را درون خود جای می دهد، فضاهایی ویژه بر اساس تخصص‌های حرفه ای به وجود می آورد، تفکیکی کمابیش مشخص و فزاینده میان بافت‌های مسکونی و بافت‌های کاری ایجاد می کند و فرهنگی خاص را به مثابه حاصلی از روابط درونی خویش پدید می آورد که درون خود خرده فرهنگ‌های بی شماری را حمل می کند» (ص ۲۹).

در فصل اول کتاب، منشاء و تحول شهرها از آغاز انقلاب نوسنگی تا کنون در نگاهی انسان شناختی- تاریخی مورد بازبینی قرار گرفته است. در تقسیم بندی دوره‌های گسترش شهری، استدلال نویسنده بر آن است که «شهر نوعی از سازمان یافتگی اجتماعی است که ظهور آن در محور زمانی نیاز به فراهم آوردن شرایطی خاص داشته است» (ص ۳۹). بر این اساس سه موج بزرگ گسترش شهری در تاریخ قابل مشاهده است:

موج اول شامل شکل گیری نخستین شهرهای زراعی (مثل

و معماری و برخی دیگر رشته‌ها نیز مورد استفاده قرار می گیرد. محتویات کتاب در پنج فصل و با رویکرد انسان شناختی به شهر، یعنی در چارچوب جامع گرایی و تحلیل خرد ارائه شده است. حتی با نگاهی به عناوین فصول این کتاب نیز متوجه تلاش نویسنده در تنظیم یک اثر ماندگار می شویم؛ منشاء شهر و تحول آن، نظریه‌های شهر و شهرنشینی، حوزه‌های پژوهش در انسان شناسی شهری، در آمدی بر انسان شناسی شهری در ایران و پژوهش انسان شناسی شهری.

نویسنده در مقدمه، پس از ریشه شناسی واژه «شهر»، به ارائه تعریفی جامع از این مفهوم، با توجه به مولفه‌های مشخص آن در ادبیات علوم انسانی همچون نوع زیستگاه، نوع معیشت، نوع مدیریت سیاسی، تقسیم کار اجتماعی، تقسیم فضا و نوع فرهنگ و روابط انسانی می پردازد. بنابراین در نگاهی عام به شهر، آن را اینگونه تعریف می کند:

«شهر زیستگاهی است انسان ساخت و در زیر یک قدرت سیاسی

را شامل می‌شود. دسته‌بندی کلاسیک و معاصر از نظریه در اینجا علاوه بر قرابت زمانی، متضمن نوع‌گرایی است که از شهر در ذهن اندیشمندان هر گروه وجود داشته است. نویسنده توضیح می‌دهد که از قدیمی‌ترین ایام دو‌گرایی موازی نسبت به شهر به مثابه نخستین شکل تمدنی و مرکز تقدس، وجود داشته است: «از یک سو تمایل به تبیین و تفسیر فضا در زمان حال که طبعاً به نوعی به ذهنیت معماری و طراحی شهری منجر می‌شد و از سوی دیگر تمایل به فراقتنی آرمان‌های اجتماعی - فلسفی خود به سوی آینده و سرنوشت شهری که به بروز آرمان‌گرایی‌های متفاوت می‌انجامید» (ص ۱۴۵) بنابراین اگرچه این‌گرایی‌ها را می‌توان در برخی مواقع نزد اندیشمند واحدی مشاهده کرد اما معمولاً تصور آرمان شهری متعلق به دوره کلاسیک و پرداختن به واقعیت حاضر شهرها به دوره جدید باز می‌گردد. این نکته‌ای است که خواننده با مطالعه کامل این فصل که شامل نظریات بیشماری از فیلسوفان یونان باستان تا اندیشمندان عصر حاضر است، به آن خواهد رسید.

مهمترین بخش این اثر و در واقع نقطه عطف کتاب در فصل سوم

تمدن سومری، مصر، هندوستان و چین) در حدود پنج تا شش هزار سال پیش و در کنار رودخانه‌هاست که از مهمترین ویژگی‌های آنها می‌توان به افزایش تولید کشاورزی و انباشت، تقسیم کار و قشربندی اجتماعی و تشکیل دولت اشاره کرد. «موج دوم از نیمه قرن هجدهم تا اواخر قرن نوزدهم با انقلاب صنعتی و انقلاب‌های سیاسی اروپایی همراه بود و شهرهای صنعتی این قاره (و سپس قاره آمریکا) را به وجود آورد» (ص ۳۹) سرمایه‌داری جدید، تکنولوژی صنعتی و شهرنشینی از ممیزه‌های این دوره است. موج سوم به عمومیت یافتن شهرنشینی بعد از جنگ جهانی دوم اشاره دارد، این موج بر اساس نظام سرمایه‌داری چندقطبی سرمایه‌داری جهانی با دو محور بازار جهانی مبادلات اقتصادی و دولت‌های ملی و نهادهای فراملی شکل گرفته است.

پس از این دسته‌بندی کلی، در ادامه این فصل شاهد تشریح دقیقی‌تری از شهرهای منسوب به موج‌های سه‌گانه هستیم. فصل دوم، مجموعه‌ای کامل از نظریه‌های موجود درباره شهر است و نظریه‌های کلاسیک مربوط به یونان باستان و اندیشمندان مسلمان و... تا نظریه‌های معاصر جامعه‌شناسی و معماری و...

خاص انسان شناسی که در حوزه شهری و جوامع پیچیده قابل کاربرد است، اختصاص می یابد. بنابراین ابتدا چگونگی برنامه ریزی پژوهش و انجام یک پژوهش انسان شناسی در محیط شهری توضیح داده می شود و در آخر راهنمای کاملی از مردم نگاری شهری ارائه شده است.

علاوه بر فصول پنجگانه کتاب، محتوای غنی آن توسط نقشه‌ها، جداول و ۵۲ قاب مفید و خواندنی که در جا به جا مطالب آورده شده، ۴ مقاله از نویسنده که با رویکرد انسان شناسی شهری به عنوان ضمیمه در نظر گرفته شده و همچنین فهرستی از پایگاه‌های اینترنتی مرتبط با این حوزه در کنار منابع و مأخذ و فهرست‌های مختلف و مبسوط بیش از پیش اعتبار می یابد.

اولین تالیف‌های از این دست یعنی آثاری که به جمع آوری مفاهیم، نظریه‌ها و روش شناسی یک حوزه خاص علمی اختصاص دارند، معمولاً از نواقصی در ارائه مطلب رنج می برند، اما به نظر می رسد نویسنده کتاب «انسان شناسی شهری» حق مطلب را به جا آورده اند. وی معرفی کاملی از این حوزه برای استفاده دانشجویان انسان شناسی و سایر علاقمندان به حوزه مطالعات شهری و مطالعه شهرها در ایران ارائه می دهد و اثرش به دلیل حجم بالای اطلاعاتی که در اختیار قرار می دهد و پردازش ایده‌ها و طرح مسائل قابل بررسی، به دایره المعارف کوچکی با موضوع انسان شناسی شهری شبیه است.

گنجانده شده است. در این فصل حوزه‌های پژوهشی انسان شناسی شهری یعنی فضا، زمان، اقتصاد، قدرت، فرهنگ، نشانه و بیان با نگاهی انسان شناختی با علم به اینکه همه عناصر موجود و متصور برای شهر تحت این هفت محور بررسی و گونه شناسی می شوند، توضیح داده می شود. به این ترتیب چارچوب نظری کاملی برای علاقمندان به انسان شناسی شهری در این فصل ارائه شده است و نگاهی همه جانبه از این زیرشاخه بدست می دهد.

فصل چهارم همانطور که از عنوان آن بر می آید، درآمدی بر انسان شناسی شهری در ایران است و در چند محور بحث می شود. از آنجایی که با محدودیت ادبیات موضوع در حوزه انسان شناسی شهری در ایران رو به رو هستیم، این بخش از کتاب بیش از هر چیز وام دار تبیین‌های نظری، کاربردی و روش شناختی حوزه‌های متفاوت مطالعات شهری در ایران از جمله در شاخه‌های باستان شناسی، معماری و شهرسازی، جامعه شناسی و تاریخ و جغرافیا است. به این ترتیب، تحت عنوان «پیشینه مطالعات شهری در ایران»، نویسنده به مرور جامعی از منابع مرتبط در مطالعات مذکور می پردازد. در ادامه دو نظام زیستی غیر شهری در ایران یعنی روستا نشینی و کوچ نشینی که بصورت متداخل و «همساز» با شیوه شهرنشینی از گذشته تا حال وجود دارند را بطور مفصل تشریح می سازد و رابطه آنها با شهرها را از لحاظ تاریخی و در چارچوب معاصر می نمایاند. در بیان تحول شهری در ایران، نویسنده سعی دارد تا علاوه بر مطالعه روند چند هزار ساله گسترش شهر ایرانی از شهر باستانی و پیش از اسلام تا شهر اسلامی و مدرن صنعتی، چشم اندازی از آینده شهری در ایران نیز ترسیم کند. در بخش دیگری از این فصل، عناصر شهری ایران در رویکردی انسان شناختی و با استفاده از آنچه در فصل سوم ارائه شد، گونه شناسی می شوند. فضاها و زمان‌های شهری، اقتصاد، قدرت، خرده فرهنگ‌های شهری و نشانه شناسی و بیان شهری در ایران عناصر مورد مطالعه در این بخش هستند. گونه شناسی شهرهای ایران مساله دیگری است که نویسنده سعی دارد بر مبنای شاخص‌های اقلیم و موقعیت طبیعی شهرها، جمعیت و ترکیب قومی-زبانی و موقعیت و کارکردهای اقتصادی - سیاسی شهرها به آن بپردازد. شاید این گونه شناسی‌ها به نظر قطعی نباشند اما همانطور که نویسنده نیز اشاره می کند، طرح مساله مناسبی برای تحقیقات آتی فراهم می نماید. در بخش انتهایی این فصل مهمترین محورهای مطالعاتی در حوزه انسان شناسی شهری ایران را در پنج مورد خلاصه می کند، که عبارتند از: بررسی اشکال سنت و مدرنیته، تعارض اشکال زیستی روزمره در شهر، بررسی اشکال پدیده فقر و حاشیه نشینی در شهرها، بررسی دلایل، اشکال و روش‌های مقابله با خشونت‌های شهری و شناخت و بررسی خرده فرهنگ‌های شهری (ص ۴۱۷).

فصل پنجم و در واقع فصل پایانی این کتاب به تشریح روش‌های